International Journal of Sanskrit Research 2023; 9(3): 234-237

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2023; 9(3): 234-237
© 2023 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 28-03-2023
Accepted: 30-04-2023

Dr. Vairamuthu K
SRF, NIIMH, Hyderabad, Telangana, India

KJ Niranjana
Professor, Dept. Of Samhita & Siddhantha, Santhigiri Ayurveda Medical College, Palakkad, Kerala, India

Corresponding Author:
Dr. Vairamuthu K
SRF, NIIMH, Hyderabad, Telangana, India

वातव्याधि चिकित्सायां आमपाचनस्य प्राधान्यम्

Dr. Vairamuthu K and KJ Niranjana

सारांश

इदानीं तन साहचर्ये अस्माकं जीवितचर्यायां नानविध परिवर्तनानि दृश्यन्ते । तत्विषयं आयुर्वेदरीत्या अवलोकनं कुर्म:। "आरोग्यार्थं मूलकारणं अग्नि: एव" इति आयुर्वेदे प्रदिपादितम् । शरीरस्य निर्माणार्थं, संरक्षणार्थं तादृशमेव नाशार्थं अपि मूलकारणं अग्नि: एव । अधिकतया अग्ने: वैषम्यमेव रोगाणां कारणम् । मन्दाग्नि, विषमाग्नि, तीक्ष्णाग्नि एते अग्निवैषम्यस्य भेदा: इति आयुर्वेदे सूचितम् । यदा मन्दाग्नि: विशेषतया स्तम्भनावस्थायां भवति तदा आमोत्पत्ति: भवति । अधुना जनेषु दृश्यमान रूक्ष, लघु आहार, शीतलाहार:, अजीर्ण, अभोजन इत्याद्यै: वातकफकर निदानसेवन प्रवणता दृश्यते । आमद्वारा स्रोतसां रोधं कृत्वा धातूनां दुष्टि: तदनन्दरं रोगोत्पत्ति: संभव्यते । वातव्याध्या: चिकित्सा सूत्रे आमपाचन, वातहर आहारविहार सेवनं, शोधनं, धातुवृद्धि: च प्रतिपादितमस्ति । तत्र शोधनात्पूर्वं आमपाचनं करणीयम् । अत: वातव्याधि चिकित्सायां आमपाचन प्राप्त्यर्थं बाह्य, आभ्यन्तर रुक्षणप्रक्रिया नानाविध स्तरा: श्रेष्ठतया उपयुज्यते । आमपाचन द्वारा सम्यक् निराम लक्षणं प्राप्य केवल वातव्याधि चिकित्सा करणीया । अत: आमपाचनस्य यथार्थज्ञानं वातव्याधि चिकित्सायां अत्यन्तं प्रयोजनप्रदं इति मम अभिप्राय: ॥

कूटशब्द: अग्नि, आम, आमपाचनम्, वातव्याधि, बाह्यप्रयोग, आभ्यन्तरप्रयोग

प्रस्तावना

वायो: प्राधान्यम्

प्रपञ्चे अस्माकम् जीवने अपि वायु: साहचर्यानुसारं नानाविध कर्माणि कुर्वन्ति । अस्माभिः प्रपञ्चे दृश्यमान वायुः क्षेत्रचरः इति नाम्ना ज्ञायते । वायुः पृथ्व्यादि पञ्चमहाभूतं इति वदन्ति। वायुः बलं भवति, शरीर रुप यन्त्रस्य धाता भवति । वायुः आयुः भवति, सर्वप्रपञ्चं वायुमयं इत्यादि कारणेन सर्वेषां प्रभुः इति नाम्ना ज्ञायते । उच्चावचानां चेष्टाणां नियन्ता प्रेरकः इन्द्रियाणां उद्योजकः, इन्द्रियार्थानां अभिवोढा, आयुषः नैरन्तर्यस्य साक्षिरुपेण अपि वायुः वर्तते । वायुः आयुः भवति । तत्विषयं पश्यामः । वातः एव प्राणः, भूतंभव्यं च प्राणे प्रतिष्ठितम् । यावत्कालं शरीरे प्राणः (वायुः) वर्तते तावत्कालपर्यन्तमेव अस्माकं आयुः इति वदामः । शरीरेन्द्रिय सत्वात्मा संयोगः आयुः भवति वायोः कर्माणि विशदतया

वातकलाकलीये प्रतिपादितमस्ति । सर्वरोगाणां हेतु अपि वायुः एव । रोगनिवारणार्थं उपाधि अपि वायुः एव । वायोः प्रवर्त्तन द्वारा कथं मेघाः अन्यत्र गच्छन्ति तादृशं अस्माकं शरीरे विद्यमान वायुः पित्त, कफ, मल धातून् अपि अन्यत्र नीयते । यः शरीरे विद्यमान प्रवर्तमानां दायित्वं स्वमेधया स्वीकृत्य अन्यानि कार्याणि कारयित्वा शरीरे वर्तते सः एव वायुः । वातः एव रोगः अतः तेन जनित व्याधि, वातव्याधि इत्युच्यते । वातेन जनितो व्याधिः वातव्याधि । वातेन उत्भूयमानरोगाः वातव्याधिः इत्यपि वदन्ति । वातव्याधिः द्विधा विभज्यते । सामन्यजं नानात्मजं इति । वातज ज्वर, वातज अतिसार, वातज अर्शः इत्यादयः भवन्ति । नानत्मज वातव्याधि अशीति भवन्ति । आगत्य विकृत वातेन जन्यमान असाधरणो व्याधिः एव वातव्याधिः इति ज्ञायते ।

भेदा

1. गत / स्थित वात

यस्या अवस्थायां यस्मिन् स्थाने विकृत वात आश्रितः भवति तत्र शारीर रचनया, शारीर क्रियया अपि तत्रत्य कोशानां अवयवानां नाशः, क्षयमपि संभव्यते ।

- कोष्टाश्रित वात
- सर्वांगाश्रित वात
- गुदाश्रित वात
- आमाशयाश्रित वात
- पक्वाशयाश्रित वात
- त्वक् गत वात
- धातुगत वात – रक्तगत, मांसगत, मेदोगत, अस्थिगत, मज्जागत, शुक्रगत
- सिरागत वात
- सन्धिगत वात
- स्नायुगत वात

2. आवरण

आवरनः ४२ भेदेषु उक्तमस्ति/ (च.चि. २८)

3. अन्यभेदा

- आक्षेपक
- अपतानक
- बहिरायाम
- अर्दित
- मन्यास्तंभ
- गृध्रसि
- क्रोष्टुकशीर्ष
- पंगु
- पाददाह
- आध्मान
- धनुर्वात
- आभ्यन्तरायाम
- पक्षावध
- हनुग्रह
- जिह्वास्तंभ
- विश्वाचि
- खंज वात
- वातकण्टक
- अंसशोष
- कम्पवात
- खल्ली वात

अग्नेः प्राधान्यम्

शारीरे विद्यामान आयुः, वर्ण, बलं, स्वास्थ्यं, उत्साह, उपचय, प्रभा, ओजो, तेजसां हेतुः अग्निः एव । अतः अग्निः प्राणः इत्युच्यते । यदा अग्निः शान्ति भवति तदा जीवजालनां मरणं भवेत् । यस्मिन् समये अग्निः स्वकार्यं यथविधि करोति तदा रोगं विना चिरकालं जीवितुं शक्यते । अग्निः यदा विकृतावस्थायं भवेत् तदा मनुष्याः रुग्णाः भवन्ति ।

Incidence and prevalence

राष्ट्रस्य विविध स्थानेषु निवसन्त जनेषु अवलोकनं कुर्मः चेत्, द्विसहस्राधिक त्रिंशत् चतुर्नवति जनाः, प्रायशः त्रिंशत् दशलक्ष जनेषु स्नायुगत रोग (neurological disorders) भवन्ति इति दृश्यन्ते ।

Materials and methods: (उपकरणानि-उपाधयश्च)

अत्र सूचितं आम, वातव्याधि सम्बन्ध विषया: सर्वमपि माधवनिदानं, चरकसंहित, सुश्रुतसंहित, इत्यादि आयुर्वेद ग्रन्थात् स्वीकृतमस्ति । तथा अन्य वैद्यशास्त्र पुस्तकानि, लेखनानि, अन्तर्जालम् एतेषामपि सदुपयोग: कृतमस्ति ॥

परिणाम और चर्चा
वात प्रकोप निदान

दोष	आहारजं	विहारजं	अन्यजं
वात	रूक्ष,शीत, अल्प,लघु अन्न, आम, अभोजन.	व्यायम, अतिप्रजागर, लङ्घन, प्लवन, अत्याध्व,व्यायाम, विचेष्टा,दिवास्वप्ना, वेगधारण, अभिघात.	दोषासृक् स्रवण, रोगाति कर्षणं,धातु क्षय,मर्माभिघात, क्रोध, भय,शोक.

(च.चि.२८/१५)

मन्दाग्निः

मनुष्याणां बलस्य मूल हेतुः अग्नि एव। मन्दाग्निः, तीक्ष्णाग्निः, विषमाग्निः एते अग्निवैषम्यस्य भेदाः इति आयुर्वेदे सूचितमस्ति। सर्वरोगाणां उत्पत्तेः कारणं मन्दाग्निः एव।

मन्दाग्नेः निदानम्

अभोजनं, अजीर्णं, अतिभोजनं, विषमाशनं असात्म्य भोजनं, गुरु आहार, शीत आहार, संदुष्ट भोजनं, विरेचन विभ्रमं, वमन विभ्रमं, स्नेह विभ्रमं, व्याधि कर्षणं, देश वैषम्यं, काल वैषम्यं, ऋतु वैषम्यं, वेगधारणं एते मन्दाग्नेः निदानं भवन्ति। अत्र मन्दाग्नि: इति पदेन जठराग्नि मान्द्यं भूताग्नि मान्द्यम्, धात्वग्निमान्द्यं एते अपि स्वीकरणीयं एव । अत: विविध स्तरेषु विद्यमान अग्नि मान्द्यै: कथं आमोत्पत्ति: सम्भव्यते इति अवलोकनम् कुर्म: ।

आमोत्पत्तिः तथा प्राधान्यम्

मनुष्याणां अग्निदोषात् मलवृध्या पृथग्विधा: रोगसंघा: प्रवर्तन्ते। (च.चि.१३।९) आमाशयस्य कयाग्नेः दौर्बल्यात् अविपाचित: आहारस्य य: आद्य धातु: स: आम इति कथ्यते / सर्वरोगाणां मूलहेतु: आम एव / (मधुकोश – माधवनिदानं २५/५). आढकि, चनक,निष्पाव, उद्दालक, गुरुवन्न, शीतान्न,कषयान्न,विष्टिम्भ इत्यादि द्रव्यानां उपयोगेन आम वर्धते ।

आमस्य लक्षण

अविपक्कं, असंयुक्तं, दुर्गन्धं, बहुपिच्छिलम्, सर्वगात्राणां सदनं आमं इति कथ्यते । आमदोषं, महाघोरं एव । क्षुत् नाशो, स्रोतोरोधं, अपक्ति, बल भ्रंशम्, गौरवं, अनिलमूढता,निद्रा नाशो, आलस्यं, निष्ठीव, मल सङ्गं, अरुचि, क्लमा एते एव आम लक्षणाः इति वदन्ति ।

चिकित्सा क्रम

अल्प दोषेन जनित व्याध्यां लङ्घनेन, मध्ये लङ्गनपाचनेन, प्रभूत दोषेन व्याध्यां शोधनं करणीयम् । ततः पथ्यं आचरणीयम्। (अ. हृ.सू.८/२१).

आभ्यन्तर आमपाचन प्रयोग

पञ्चकोल चूर्णं / कषायं, अमृतोत्तर कषायं, षड्धरण चूर्णं इत्यादि औषध योगाणां उपोगः ,केचन व्यायामाः,उत्तर मारुत इत्यादि प्रयोगेन आभ्यन्तर आम पाचनं कर्तुं शक्यते। (अ.हृ. सू. १४/६, ७)

यस्मिन् सन्दर्भे दीपनं, पाचनं, वातहर कर्मं अपि कारणीयं अस्ति तस्मिन् अवसरे अधो दत्त द्रव्याणां उपयोग: अनिवार्य: एव।

द्रव्य	सामान्य कर्म	दोष कर्म
भल्लातकम्	दीपन, पाचन	वातहर
भाङ्र्गी	दीपन, पाचन	वातहर
अपक्व विल्व	दीपन, पाचन	वातहर
काश्मरी	दीपन, पाचन	वातहर
हरीतकी	दीपन, पाचन	वातहर
हिङ्गु	दीपन, पाचन	वातहर
श्वेत जीरक	दीपन, पाचन	वातहर
कृष्ण जीरक	दीपन, पाचन	वातहर
चित्रक	दीपन, पाचन	वातहर
कण्डकारी	दीपन, पाचन	वातहर
कुपिलु	दीपन, पाचन	वातहर
कुटज बीज	दीपन, पाचन	वातहर
लवङ्ग	दीपन, पाचन	वातहर
मुस्त	दीपन, पाचन	वातहर
श्य़ोणाक	दीपन, पाचन	वातहर
त्वक्	दीपन, पाचन	वातहर
वचा	दीपन, पाचन	वातहर
रसोनकल्क	दीपन, पाचन	वातहर
शिग्रु त्वक्	दीपन, पाचन	वातहर
यवानि	दीपन, पाचन	वातहर

- बाह्य आमपाचन प्रयोगः (स्तरानुसारं)

1. स्तरः – वालुक स्वेद
2. स्तरः – उद्वर्तनं
3. स्तरः – रुक्ष किलि
4. स्तरः – धान्यम्ल धार

सम्यक् निराम लक्षणं

विशद, रुक्ष, निर्विबन्ध, अल्प वेदन, रुचि, पक्ति, बल प्रदं, अगन्धं, क्षुत् प्रवृत्ति इत्यादि लक्षणैः व्याध्यां निराम अवस्था अवगन्तव्यम् ।

उपसंहारम्

वातव्याधि इदानिं तन काले सुलभतया दृश्यते । तस्य कारणं अस्माकं जीवितशैली, आहरशैली एव । तारतम्येन धातुक्षयं, आमजन्य वातव्याधि अधिकतया दृश्यते । तादृश आमज वातव्याधि चिकित्सायाः प्रारम्भ घट्टे दोषपाचनम् आमपाचनम् च सम्यक् निराम लक्षण यदा प्राप्यते तावत् पर्यन्तं करणीयम् । ततनन्तरं केवल (निराम) वातव्याधि चिकित्सा कर्तुं सुलभं इति मम अभिप्रायः ।

संदर्भ सूची

1. अग्निवेश, चरकसंहित, चक्रपाणि आयुर्वेददीपिक टीका, वैद्य यादवजी त्रिकंजि आचार्य अनुवाद, चिकित्सा स्तान ६ अध्याय, चौकंब ओरियेन्टालिय, वारणाशि; २००९.
2. अग्निवेश, चरकसंहित, चक्रपाणि आयुर्वेददीपिक टीका, वैद्य यादवजी त्रिकंजि आचार्य अनुवाद, चिकित्सा स्तान २७ अध्याय, चौकंब ओरियेन्टालिय, वारणाशि; २००९.
3. अग्निवेश, चरकसंहित, चक्रपाणि आयुर्वेददीपिक टीका, वैद्य यादवजी त्रिकंजि आचार्य अनुवाद, चिकित्सा स्तान १३ अध्याय, चौकंब ओरियेन्टालिय, वारणाशि; २००९.
4. माधवकर, माधवनिदान, के.आर्. क्रिष्णमूर्ति, २५ अध्याय, पुनः मुद्रितम्, चौकंब ओरियेन्टालिय, वारणाशि; २०१२.
5. वाग्भट, अष्टांग हृदय, विद्योतनी टीका, भिषगाचार्य हरिशाश्त्रि परदकर वैद्य, सूत्रस्तान ८ अध्याय, प्रथम मुद्रित, चौकंब ओरियेन्टालिय, वारणाशि; २०१४.
6. वाग्भट, अष्टांग हृदय, विद्योतनी टीका, भिषगाचार्य हरिशाश्त्रि परदकर वैद्य, सूत्रस्तान १४ अध्याय, प्रथम मुद्रित, चौकंब ओरियेन्टालिय, वारणाशि; २०१४.